

Egy új magyar nemzeti nyelvatlasz szükségessé voltáról

I. Az általános keret. – „A magyar nyelvjárások atlaszá”-hoz (a továbbiakban: nagyatlasz) szervesen kapcsolódó új nemzeti atlasz elkészítésének időszzerűségéről, egyszersmind szükségességéről kívánok megfogalmazni gondolatokat. (A nemzeti nyelvatlaszok azok az atlaszok, amelyekkel a kutatók „igyekeznek egy nyelv minden nyelvjáráscsoportját átfogni, országhatárookra való tekintet nélkül, úgy, hogy minden lényeges hangtani, alaktani sajátosság a kutatás látókörébe kerüljön, a szókincsből pedig egy reprezentatív válogatás elsősorban a hagyományos népi kultúra köréből” – JUHÁSZ DEZSŐ, A nyelvöldrajz. In: KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Bp., 2001. [a továbbiakban: MDial.] 104.) Fölvetésükkel vélemény- és eszmecserét kívánok elindítani azzal a szándékkal, hogy a közös gondolkodást olyan tettek kövessék, amelyek – inkább előbb, mint utóbb – a magyar dialektológia új évezredbeli első nagyobb szabású vállalkozásának sikeres megvalósításához vezethetnek majd. A különösen dialektológiai, szociolingvisztikai, valamint a nyelvi változások vizsgálata szempontjából fontos feladatkör időszzerűségét, ígéretes voltát, a továbbhaladás kínálkozó lehetőségeit, következésképpen az effajta vállalkozások támogatásra érdemes voltát a vonatkozó külföldi kutatások egyértelműen mutatják.

A tervezett kutatásnak három alapvető célja lenne. Egyrészt a magyar nyelvterületet átfogó, meghatározott szempontok szerinti szinkrón regionális nyelvi fölmérés (a nyelvhasználat tényeit híven, a maguk változatosságában és szinkrón mozgásában tükröző új nyelvi adatok tömegének terepen történő gyűjtése, majd korszerű, informatizált állapotban való tárolása és közlése a térképes megjelenítés adta lehetőségekkel). Másrészt: annak adatok bemutatása, illetőleg ábrázolása, majd pedig elemzése a nagyatlasz és az új atlasz adatainak egybevetésével, hogy milyen változásokat indukáltak a magyarság körében lezajlott és zajló, korszakos társadalmi, politikai, kulturális átrendeződések a regionális nyelvhasználatban. Harmadrészt annak megállapítása, hogy milyenek a mai nyelvjárási beszélőknek a regionális nyelvhasználatukat elsősorban befolyásoló attitűdjei. Feladat értelemszerűen az ezekből kihámozható tudományos tanulságok levonása, így a nyelvhasználatról és a nyelvi változásról általánosítható megállapítások megtétele is.

A nyelvjárások térvesztése, illetőleg a nyelvjárási sajátosságok visszaszorulása a társadalmi változások összetett folyamatának, elsősorban pedig a hagyományos falusi közösségek felbomlásának, átrétegződésének a következménye, illetőleg nyelvi leképeződése. Az utóbbi évtizedekbeli korszakos változások nyomán megszűnt a hagyományos paraszti gazdálkodás, kultúra és társadalmi réteg. Azaz a parasztság ment át a legradikálisabb változásokon. De nemcsak társadalmi tekintetben. A legújabb kor nyelvhasználati újraorientálódásának, átrétegződésének a legtöbb terhét is ez a réteg, illetőleg a nyelvjárási beszélők hordozzák. A tudomány még nem végezte el a helyhez kötötten, tehát az elsősorban kisebb településeken s földművelésből, illetőleg abból is élők szociológiai, kulturális és

társadalomlélektani állapotának tüzetes fölmérését és elemzését, miként nyelvhasználatuk változásainak a tüzetes figyelemmel kísérését sem. A tervezett kutatás az utóbbi adósság törlesztésének kíván része lenni. Mint ilyen értelemszerűen nem egyszerűen egy korábbi kutatás ismétlése lesz, hanem olyan távlatos kutatás, amely továbbvezető utakat nyit meg.

Tudvalévő, hogy a nyelvhasználat kutatásában ma már csak több lábon álló élőnyelvi vizsgálatok állhatják meg a helyüket. Vizsgálandó tehát a magyarországi és a kisebbségi magyar nyelvhasználat köznyelvi és nem köznyelvi, nyilvános és familiáris, regionális és társadalmi kötöttségű változataiban egyaránt. A tervezett új atlasz elkészítése szervesen illeszkednék a jelenkori magyar beszélt nyelv kutatásának átfogó feladatkörébe.

Itt mondok köszönetet Balogh Lajosnak, Benkő Lorándnak és Juhász Dezsőnek a tanulmányhoz fűzött értékes észrevételeikért, kritikai megjegyzéseikért.

II. Miért van szükség új nemzeti atlaszra? – 1. Gyökeres és gyors, a nyelvhasználatot is erősen befolyásoló társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális változások zajlottak és zajlanak az utóbbi évtizedekben a magyar nyelvterületen is. A nagyatlasz adatai gyűjtésének megkezdése idején még volt hagyományos paraszti gazdálkodás, létforma és életmód, s akkor a tősgyökeres falusiak kizárólagos vagy legjobban birtokolt nyelvváltozata, illetőleg a falvak uralkodó nyelvváltozata – a nem gyakori kivételeket nem tekintve – a nyelvjárás volt. A helyzet Magyarországon 1960-tól kezdve – az ismert társadalmi és technikai okok következtében – gyökeresen megváltozott (I. DEME LÁSZLÓ in: BÜKY LÁSZLÓ szerk., Nyíri Antal kilencvenéves. Szeged, 1997. 38–9, in: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., III. dialektológiai szimpozion. Szombathely, 1998. 330; a továbbiakban: III. DialSzimp.). Az akkori változásokat a rendszerváltással együtt járó újabb gyökeres gazdasági, politikai, kulturális és nyelvhasználati változások sora követte, immár összeurópai jelleggel és összefüggésben. Általános, tendenciaszerűen érvényesülő jelenségről van szó: egész Európában a regionális nyelvváltozatok körében zajlanak a legnagyobb mérvű és a legtöbb embert érintő gyökeres nyelvi-nyelvhasználati változások. A magyar esetében bonyolítja a helyzetet a magyarság állami széttagoltsága, s ebből következően a szétfejlődési tendenciák fölerősödése. Az általános változások következményeként, kísérőjelenségeként különösen a magyarországi magyar nyelvjárási beszélők széles tömegei körében kialakult és mondhatni általánossá vált a regionális köznyelviség és a kettősnyelvűség (azaz a nyelvjárásnak és a köznyelv valamely regionális színezetű változatának az együttes ismerete, birtoklása). A nyelvjárások elsősorban pragmatikai visszaszorulása – nagyobb mértékben megint Magyarországon, kevésbé a kisebbségi magyar beszélők körében – valóban mind ütemében, mind intenzitásában minden korábbit meghaladt. A nagyatlasz anyaga egy korábbi nyelvi szinkrónia hírhordozójaként mára több tekintetben és részletében is nyelvtörténetivé vált. Arra a kérdésre tehát, hogy „egy mai regionális nyelvátlasz mennyiben használható fel egy 40 évvel korábbi atlasz eredményeinek a differenciálására” (mondta 1992-ben HEGEDŰS ATTILA in: III. DialSzimp. 142), szinkrón értelemben csak nemleges választ adhatunk, hiszen nem egyidejű állapotokról van szó. Annál inkább igen viszont a válaszuk, ha a nyelvi változások vizsgálatáról van szó.

Hazai dialektológiatörténeti előzmények is segítenek az eligazodásban. VÉGH JÓZSEF 1941-ben még nem ok nélkül írta, hogy „A nép nyelve észrevétlenül, lassan változik” (MNy. 326). DEME ezekre az évekre visszaemlékezve megerősíti VÉGH véleményét: „a nagyon konzervatív állapot, azt mondhatnám: *statikus* jelleg, szinte általános jellemzője volt az akkori nyelvállapotnak is” (III. DialSzimp. 330). VÉGH szerint „Régi és új nyelvi felvételek összehasonlításából lehet csak a változásokat pontosan megállapítani. Éppen ezért minden 50 vagy legalább 100 évben fel kellene venni a tényleges állapotot”

(i. h.). A változások azonban fölgyorsultak a II. világháború után. Ugyanő 1953-ban már kénytelen volt másképp fogalmazni: „A nyelvjárások nivellálódása és a köznyelv egyre erősebb térhódítása előtérbe hozzák a *nyelvi jelenségek dinamikus szemléletének kérdését*” (MNYj. 51). S BÁRCZI 1954-ben éleslátó világossággal érvel, sürget a szinkron változásvizsgálat mellett (I. OK. 86). Mindezek a föl ismerések nagyrészt már a nagyatlasz gyűjtési tapasztalatainak megfogalmazásai voltak. Tudvalevő: az atlasz anyagát megközelítően két emberöltővel ezelőtt gyűjtötték: a próbagyűjtések (az előzményekre l. JUHÁSZ DEZSŐ i. m. 113 kk.) 1949-ben voltak, az első rendszeres gyűjtések 1950-ben indultak, és a belföldi gyűjtések úgy fejeződtek be 1960-ban, hogy nagy részüket 1950 és 1953 között elvégezték már. (BENKŐ LORÁND hívta föl erre nyomatékosan a figyelmemet, hangsúlyozva, hogy az atlaszanyag nagy része az 1950-es évek elejének az állapotát tükrözi. Az 1960 és 1964 közötti ellenőrzésre l. BÁRCZI in: DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk., A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Bp., 1975. 48; a továbbiakban: MNyatIElm.)

Alig egy évtizeddel a nagyatlasz ellenőrző gyűjtéseinek a lezárása után, 1975-ben DEME már úgy fogalmazott, hogy az atlasz „olyan nyelvi állapotot rögzít, amelyik szinte máris elmúlt” (MNyatIElm. 121). SEBESTYÉN ÁRPÁD 1981-ben pedig azt írta: „a népi gazdálkodás és életmód szókészlete a ma egymás mellett élő generációk nyelvében rohamosan felejtődik el, használata, ismerete meredeken esik” (MNYj. 137). Az első célzott vonatkozó vizsgálatok megjelenése után (ezekre l. elsősorban nyelvtörténeti-módszertani megközelítéssel BENKŐ tanulmányát: MNy. 1961: 401 kk.; konkrét felmérésekre és elemzésekre: KISS JENŐ: MNy. 1972: 480 kk., MNyTK. 159. 6 kk.; VARGA JÓZSEFNÉ: MNy. 1981: 51 kk., KÉNER ISTVÁNNÉ: MNy. 1986: 43 kk.; VÉGH: MNy. 1987: 548–55, in: BALOGH–KONTRA szerk., Élőnyelvi tanulmányok. Bp., 1990. 113–20; GUTTMANN MIKLÓS: A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai. 1992: 19 kk.) DEME 1992-ben már így fogalmazott: „maga a *valóság változott* akkorát, hogy mást vizsgálunk ma, mint tegnap” (III. DialSzimp. 331).

A rendszerváltoztatás és az Európai Unióhoz való csatlakozás olyan reményeket ébresztett, hogy a földművelésből élők újra gazdákká válhatnak (vö. pl. JUHÁSZ DEZSŐ: Nyr. 1992: 59). Ezzel szemben „Az önálló gazdálkodás újraindulása a mezőgazdaság válságával párosult. Ennek jelei fokozatosan jelentkeztek, előbb értékesítési nehézségek, majd az agráröllő szétnyílása formájában... A ... tanulmányok a kisgazdaságok életképtelenségét regisztrálják vagy prognosztizálják” (SZABÓ PIROSKA, A magángazdálkodás visszatérése. In: VALUCH TIBOR vál., szerk., Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig. Bp., 2004. 574–5). Mindez, miként a falusi közösségek belső összetartásának gyengülése a nyelvjárásokat elsősorban éltető közösségek szempontjából nem sok jót ígér. Azt sem tudjuk, hogy a várható átalakulások milyen hatással lesznek a nyelvjárási beszélőkre, illetőleg nyelvi attitűdjükre.

A mai nyelvjárási állapotnak s ezzel összefüggésben a regionális nyelvi változásoknak a vizsgálata azért is sürgető, mert ezekben az években éri el a nyugdíjkorhatárt az a falusi nemzedék, amely egyrészt – nagyjából 20 éves koráig – részben vagy egészben a hagyományos paraszti gazdálkodás világában élt, közvetlen tapasztalatokból ismerve meg eme életformát. Másrészt pedig azért, mert ennek a nemzedéknek az említett körülmények között felnövő tagjai még tömegesen a nyelvjárást sajátították el elsődleges anyanyelvi nyelvváltozatukként. Két-három évtized elmúltával már legföljebb kivételesen lesz olyan adatközlő, aki elmondhatja magáról, hogy a hagyományos paraszti gazdálkodásról közvetlen tapasztalatokon nyugvó tárgyi és nyelvi ismeretei, emlékei vannak. A lehetőség tehát kivételes, mert 30 év elmúltával csak olyan adatközlőknek tehetik föl

utódaink a nagyatlasz kérdéseit, akiket a hagyományos paraszti világhoz már emlékek sem kötik.

Nem elhanyagolható tény, hogy a mai aktív hungarológus dialektológusok zöme a nyugdíjkorhatár közelében van. Ez azt jelenti, hogy ők gyermekkorukban és ifjúkoruk egy részében – ha származásuk, családi körülményeik véletlene ezt lehetővé és szükségessé tette – belülről ismerhették meg azt a világot és annak a világnak a nyelvi és nem nyelvi képét, amely a nagyatlaszos kutatásnak is speciális tárgya volt. Ezekre az ismeretekre a tervezett atlaszgyűjtésben szükség lenne, s nem csak az ellenőrző gyűjtések során.

2. A nyelvi változások szempontjából általában, a regionális nyelvek tekintetében pedig különösen is fontos vállalkozásról lenne szó. Idézzük csak emlékezetünkbe: a nagyatlasz-gyűjtések tapasztalatainak nyomán indultak el nálunk a „szinkrón nyelvjárási változásvizsgálatok” és kezdődtek az 1970-es évek elején a szervezett regionális köznyelvi kutatások (IMRE SAMU: MNy. 1973: 257–60, NytudÉrt. 100. 3–5; DEME: MNy. 1973: 260–6). Az 1984-ben a Nyelvtudományi Intézetben indult beszélt nyelvi kutatási program egyik pontja szerint is „Ugyancsak fontos a magyar nyelv területi változatai körében a nyelvjárásoktól a köznyelv irányába ható egységesülési tendenciának a nyomon követése, irányainak és hatókörének a megállapítása” (HERMAN JÓZSEF: MNy. 1988: 398; a „Nyelvtudományi Intézetben a korábbi regionális köznyelvi kutatások és a modern szociolingvisztikai vizsgálatok összevonásának igénye teremtette meg az *élnyelvi kutatócsoportot*”: KONTRA: MTud. 1990: 512). A magyar nyelv területi változatainak a vizsgálatára azonban az új feladatok mellett sajnos egyre kevesebb figyelem jutott (vonatkozó mai kutatásról nincs tudomásom). Szakmai kötelesség tehát keresni a regionális nyelvi kutatások mai követelmények szerinti továbbvitelének a lehetőségét. Ugyanis a Kárpát-medencei mai magyar nyelvhasználat széles spektrumú kutatása és ennek keretében a korábbi intézeti munkatervben említett egységesülési tendencia vizsgálata feltételezi a regionális nyelvhasználat célzott kutatását is. A szóban forgó egységesülés ugyanis ma is tart, de hogy milyen ütemben s milyen változásokat miért indukálva halad, s hogy hol tart fél évszázad elmúltával, azt elsősorban a nagyatlasszal való egybevetéssel állapíthatjuk meg. A tervezett új atlasz összehasonlítási alapot nyújt majd nemcsak a (magyarországi és kisebbségi) beszélt magyar nyelv változásainak, hanem regionális és részben köznyelvi változatainak a későbbi vizsgálatához is.

A nagyatlasz munkálatai irányították a figyelmet nálunk a felgyorsult regionális nyelvi változásokra és e folyamat vizsgálatának szükségességére. BENKŐ LORÁND az 1981-es dialektológiai szimpóziumon így fogalmazott: „a nyelvjárásoknak ... a változása ma olyan viharos gyorsaságú, hogy sokkal több problémát vet fel, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Következésképpen a nyelvjáráskutatás problematikája is sokkal tágabb: *nyelv-szociológiai, szociolingvisztikai közelítés* nélkül lassan már nem is lehet hozzányúlni... Manapság a »tisza« nyelvjárási vizsgálat, a nyelvjárás mélyrétegének a vizsgálata lassanként lehetetlenné válik, tehát muszáj a változásvizsgálat felé vinni a dolgot, a változásvizsgálat pedig roppant nehéz valami” (SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *Dialektológiai szimpozium*. Veszprém, 1982. [a továbbiakban: I. DialSzimp.] 16). S éppen a nagyatlasz az a biztos viszonyító forrás, amely az efféle vizsgálatokat a magyar nyelvterület nagy részén lehetővé teszi. A teendő az, hogy az atlaszkutatópontokon elvégezzük ugyanazt vagy nagyrészt ugyanazt a gyűjtést, amit annak idején atlaszos elődeink elvégeztek (vö. pl. KISS JENŐ, Újabb változásvizsgálati lehetőségek a nyelvjáráskutatásban. MNyTK. 159. 6–15; HEGEDŰS ATTILA, Kutatási beszámoló egy nyelvátlasz-előtanulmányról. In: III. DialSzimp. 139–49, A változó nyelvjárás. Piliscsaba, 2005.).

Tudományos szempontból szerencsés helyzetben vagyunk a tekintetben, hogy a nagy-atlasz gyűjtőmunkálatai olyan időben zajlottak, amikor megindultak ugyan a nagy változások, de még rögzíthető volt a hagyományos paraszti világ nyelvjárási állapota. Napjainkra viszont már az jellemző, hogy egyrészt nincsen többé hagyományos paraszti, de még utóparaszti világ sem, másrészt megint vannak nagy és új változások, tehát módunk van ennek a sajátos, újabb köztes állapotnak a felmérésére. Ugyanis „minden olyan »pillanatfelvétel«-nek, amely a nyelvi mozgásokat éppen a nagy változások körüli időben rögzíti, viszonyítási alapként is különleges jelentősége van” (PÉNTEK JÁNOS: MNy. 2005: 352). A nyelvi változások kutatását legjobban a longitudinális valóságosidő-vizsgálatok teszik lehetővé. A beszélők nyelvhasználatának, egyszersmind nyelvi viselkedésének a dinamikáját éppen ezért akkor vizsgálhatjuk tüzetesen, ha egyazon közösségben, településcsoporton eltérő időpontokban végzünk adatgyűjtést, s összevetjük az adatokat. „A magyar szakirodalomban kevés valóságosidő-vizsgálatról olvashatunk csak” – írja KONTRA (In: UŐ. szerk., *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Bp., 2003. 61). Megemlíthető azonban, hogy a magyar nyelvjárásokra, főként szókészletükre vonatkozó idevágó vizsgálatokat évtizedekkel korábban publikáltak már (említésüket I. KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Bp., 1991. 371–81, a szókészletre vonatkozóan: 376), és megjelent egy kismonográfia is (KISS JENŐ, *A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között*. MNyTK. 190. Bp., 1990.). A longitudinális vizsgálatoknak a száma a hazai szociolingvisztikában is növekszik. 2005 őszén, tehát 17 év időközzel elvégezték a MNSZV budapesti almintájának megismételt adatgyűjtését (KONTRA MIKLÓS tájékoztatása), s említhetjük BORBÉLY ANNA kétegyházi, a hazai románság nyelvcserejével összefüggő, megismételt vizsgálatát is. A szóban forgó kutatások persze a dialektológiában sem kötődnek feltétlenül nyelvatlaszokhoz. Ilyen például az a vizsgálat, amelyet a németországi Westmünsterlandban végeztek: 1936-os, 1964-es, 1981-es és 2001-es fölméréseket vetnek egybe a nyelvjárási kompetencia és a nyelvjárási nyelvhasználat változásának megállapítására (I. L. KREMER – V. VAN CANEGHEM in: H. CHRISTEN szerk., *Dialekt, Regiolekt und Standardsprache im sozialen und zeitlichen Raum*. Wien, 2004. 137–49). Ilyen az a japán kutatás, amelyet 1966 és 1994 között végeztek úgy, hogy nagyjából tízévenként ugyanazon területen elvégzett gyűjtések eredményeit vetették egybe. Y. EBATA összegző véleménye szerint az efféle vizsgálatokkal a nyelvi változás folyamata egzakt módon leírható (*A New Interpretation of Dialect Atlas Data of Two Age Groups in Japan: Dialectologia et Geolinguistica* 1999: 27–37). CHAMBERS vizsgálatát ismételte meg CHARLES BOBERG (*Real and Apparent Time in Language Change. Late Adoption of Changes in Montreal English: American Speech* 2004: 250–69). S említhetők finn vizsgálatok is. Az egyik a birtokos személyragozás rendszerének bizonyos nyelvjárásokban bekövetkezett változásait írja le 1920-as, 1930-as, 1970-es és 1980-as évekbeli adatok alapján (P. NUOLIJÄRVI: *Viritäjä* 1996: 2–16). A másik a helsinki beszélt nyelv bizonyos változásait az 1970-es és 1990-es évekbeli adatfelvételek alapján elemzi (H. PAUNONEN, *Language change in apparent time and in real time. Possessive constructions in Helsinki colloquial Finnish*. In: *Sampsel och variation. Språkliga studier tillägnade Bengt Nordberg på 60-årsdagen*. Uppsala, 1996. 375–86; vö. még UŐ., *Suomen kieli Helsingissä*. Helsinki, 1995.). ELPASS és munkatársai a „Wortatlas der deutschen Umgangssprachen” (gyűjtés: 1971 és 1975, közzététel négy kötetben: 1977 és 2000 között) bizonyos kérdéseit internet segítségével újra kikérdezték, s azt állapították meg egyebek mellett, hogy 1. minden friss változás jól magyarázható az előzményekből; 2. a helyi és kistérségi regionális variánsok visszaszorulóban, a nagytérségi terjedőben vannak; 3. az államhatárok (azonos nyelvű országok, például Németország és Ausztria között is) kimutatható hatással vannak a nyelvhasználatra; 4. a köznyelvtől

eltérő bizonyos (déli) változatoknak rejtett presztízse van (S. ELSPASS, *Zum Wandel im Gebrauch regionalsprachlicher Lexik: Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 2005/1: 1–51). Arra a nyilván nem dialektológiai és szociolingvisztikai oldalról jelentkező kérdésre, hogy „nincs már elég efféle fölmérés?” (20), ELSPASS határozott nemmel válaszol, cáfolva azt az e kérdésben rejlő föltételezést, hogy a szóban forgó fölmérések nem hoznak már újat a tudomány számára. Összegzése szerint szükség van a regionális atlaszok aktualizálására (i. m. 21). Nyilvánvaló: ahol vannak nyelvatlások, különösen a nagyobb területet lefedők, ott azok kitüntetett fontosságú források. Erre következtethetünk azokból az észrevételekből, megállapításokból is (átfogó, tüzetes vizsgálat még nem készült egyik esetben sem!), amelyek a nagyatlasz után megjelent magyar regionális atlaszok bevezetőiben olvashatók arról, hogy a nagyatlasz és a később készült regionális atlaszok megegyező kutatópontjain az azonos kérdésekre más időpontokban kapott válaszok eltérései mit mutatnak (l. pl. legújabbán KIRÁLY LAJOS, *Somogy-zalai nyelv atlasz*. MNyTK. 223. Bp., 2005. 23–4).

A nyelvjárási jelenségek terjedésének első elméleti igényű magyarázata a hullámelmélet volt (l. LAZICZIUS GYULA, *A magyar nyelvjárások*. Bp., 1936. 45; JUHÁSZ DEZSŐ i. m. 99). Kérdés, alkalmazható-e ez napjainkban is. A standardizált, fejlett ipari országokban ha egyáltalán, akkor is csak korlátozottan, ugyanis a köznyelv állandó és intenzív hatása új helyzetet teremtett. P. ERNST Kelet-Steiermarkban végzett longitudinális vizsgálata alapján azt írja, abszurd volna föltételezni, hogy a vizsgált terület középpontjából elinduló „új hullám” magyarázza a nyelvjárási változásokat. Inkább nagyobb területeket átfogó, köznyelvi „irányítású” föléboltozódásról van szó. A konkrét nyelvjárási változásokat pedig helyettesítő szabályokkal magyarázza: a feltűnő nyelvjárási sajátosságokat az újabb, köznyelvi(es), modern jelenségekkel cserélik föl a fiatalabb nyelvjárási beszélők (*Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 2004: 14, 20). Változnak tehát a nyelvdinamikai folyamatok, s ennek következtében részben módosulhat, sőt módosul is a nyelvjárási jelenségek változásainak magyarázata is. A tervezett atlaszmunkálat elsősorban a magyar nyelv regionális változásai tekintetében hozhat új fölismeréseket. S még valamiről. A két- és kettősnyelvűség számos hasonlóságot mutat, például azt, hogy a nyelvi kontaktusok és ebből is következőleg a nyelvi változások vizsgálata szempontjából mindkettő kitüntetett fontosságú. Az örvendetesen virágzó kétnyelvűség-kutatás mellett azonban a kettősnyelvűség vizsgálata nagyon szerény. Pedig a nyelvjárás-szociológiai vizsgálatok, így a kétdimenziós nyelvjárás atlaszok is bizonyítják a kettősnyelvűségre vonatkozó vizsgálatok e tekintetben való ígéretes voltát.

3. Szükség van az új atlaszra másrészt azért, mert a mai nyelvi helyzetnek és a tudományos igényeknek megfelelően olyan részfeladatok elvégzésére is lehet, sőt szükséges gondolni, amelyeket a nagyatlasz még nem vállalt, illetőleg csak részben vállalt. Lássuk röviden ezeket!

1. A regionális nyelvhasználatot a térbeliség, az időbeliség és a társadalmiság síkján, azaz térbeli elkülönülését, nemzedékek szerinti megoszlását és társadalmi meghatározottságú rétegzettségét is vizsgálni kell, később meghatározandó mértékben. Szükséges – külföldi tapasztalatok hasznosításával s a mai tudományos követelményeknek megfelelően – a magyar nyelvtudományban is többdimenziós nyelvatlások létrehozására gondolnunk (vö. HEGEDŰS ATTILA in: III. DialSzimp. 139–43; KISS JENŐ: MNy. 1999: 418–25). Erre az új atlasz jó lehetőséget kínál. Úgy vélem, hogy a tervezett munkálatoknak támaszkodniuk érdemes a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálatra (a továbbiakban: MNSZV.) is. Egyebek mellett azzal a szándékkal, hogy megtudhassuk: a közeljövő (magyarországi és határon túli) nyelvjárási beszélőinek a válaszai alapján megrajzolható

kép hogyan viszonylik ahhoz, amit a MNSZV. elemzései mutatnak. Nem maradhat el például a nyelvjárási tudat, a nyelvi attitűdök vizsgálata sem (a MNSZV.-on kívül vö. még OSZKÓ in: III. DialSzimp. 144–9; KISS JENŐ in: MDial. 213–6; KIRÁLY LAJOS i. h.). Elsősorban azért, mert a nyelvjárások használatát és továbbadását nem kommunikációs tényezők határozzák meg, hanem mindenekelőtt a nyelvjárások társadalmijegy-szerepe és bizonyos fokig kognitív funkciója, s az előbbi negatív attitűd esetén inkább eltávolítja a nyelvjárás használatától a beszélőket, semmint megtartani ségítene.

2. A nagyatlasz és a tervezett új atlasz, kiegészítve a megjelent regionális atlaszokkal, olyan nyelvjárásmérési (dialektometriai) vizsgálatokat tesz lehetővé, amelyek mind a regionális nyelvi változásokat, mind a nyelvjárástipológia területén részben új perspektívákat, tehát eredményeket is ígérnek. Valóságga válásukhoz azonban szükség van a korszerű számítógépes technikára is, amely a nagy nyelvfeldrajzi adatbázisok hatalmas anyaga tárolásának és feldolgozásának korábban nem sejtett lehetőségét biztosítja. A nyelvatlaszok nyelvjárásmérési felhasználására több modell is rendelkezésre áll (l. G. SCHILTZ, *Der dialektometrische Atlas von Südwest-Baden (DASB). Konzepte eines dialektometrischen Informationssystems. Studien zur Dialektologie in Südwestdeutschland.* 5. I. – 5. IV. Marburg, 1996.). Készíthetők egyebek mellett hasonlósági térképlapok, amelyeken azt lehet megjeleníteni, hogy ugyanazon nyelvi jelenségek mely kutatópontokon, illetőleg területeken mutatnak azonosságot, több vagy kevesebb hasonlóságot. A nagy adattömeg alapján megbízhatóan megállapítható, hol vannak újító góccok, milyen irányban és milyen mértékben terjednek a változások, hogyan mozdulnak el az izoglosszák, milyen mértékű a nyelvjárásiasság csökkenése területenként, hogyan módosulnak az átmeneti zónák. Tudvalevő, hogy a magyar nyelvjárások legújabb osztályozása nagyrészt a nagyatlaszon alapul (l. JUHÁSZ DEZSŐ in: MDial. 262 kk.). Ebből tudjuk egyebek mellett azt, hogy a nyelvjárási régiók közötti átmeneti zónák nagyobbak, mint korábban voltak. A legnagyobbról ezt írja JUHÁSZ DEZSŐ: „a Budapest – Szolnok tengely mentén új közép-magyarországi regionális köznyelvi zóna van kialakulóban, amelyben a ... Budapest környéki nyelvjárás is lassan feloldódik” (uo. 266, l. még az 5. sz. mellékletet. Hozzáteszem, Budapesten és a főváros agglomerációjában él a magyarországi népesség majdnem harmada, l. CSETE LÁSZLÓ – LÁNG ISTVÁN szerk., *A fenntartható agrárgazdaság és vidékfejlesztés.* Bp., 2005. 206). Külhoni vizsgálatok szerint is általános változási tendenciáról van szó. Német dialektológiai kutatások szerint az átmeneti nyelvjárási zónák a német nyelvterület bizonyos részein az elmúlt 60-70 év folyamán a vártnál is nagyobb mértékben, feltűnően kiterjeszkedtek földrajzi és szociológiai értelemben egyaránt (l. P. ERNST i. m. 14). A JUHÁSZ DEZSŐ-féle térkép elsősorban a nagyatlasz rögzítette állapotot tükrözi, ezért „feltehető, hogy egy mai leírás még szélesebb átmeneti sávokat jelölne ki” (JUHÁSZ DEZSŐ i. h.). A tervezett atlasz nyilván e téren is bővíti majd ismereteinket. Miként a tekintetben is, hogy mennyire haladt előre a köznyelvi, illetőleg regionális köznyelvi jelenségek terjedése és a nyelvjárási nyelvhasználat visszaszorulása. Az átmeneti területek tüzetes vizsgálata azonban regionális atlaszok, illetőleg monográfiák, jelenségleírások elkészítését is megkívánja vagy megkívánhatja (l. BÁRCZI in: VÉGH JÓZSEF, *Őrségi és hetési nyelvatlasz.* Bp., 1959. 4, NyatElm. 49; B. KELLE: *Dialectologia et Geolinguistica* 2001: 9–34β. A nagyatlaszról szólván – s ez érvényes a többire is – tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy az utolsó szakasz, tudniillik a feldolgozása, anyagának elemzése, „értékesítése”, a tanulságok levonása, ebből következően pedig a dialektológián kívüli szakmai körök érdeklődésére igényt tartható eredményeknek a nyelvtudomány vérkeringésébe juttatása csak részlegesen, igen hiányosan történt meg. Nálunk a nagyatlasz alapján mindössze három nagyobb jelentőségű munka készült, megjelenésük sorrendjében: BENKŐ

LORÁND akadémiai székfoglalója (A nyelvföldrajz történeti tanulságai: I. OK. 1967: 29–48) és IMRE SAMU nagy szintézise (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971.), valamint akadémiai székfoglalója (Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvAtlasz anyaga alapján. Bp., 1987.). Megemlítendő – bár nemcsak a nagyAtlasz anyagára, de arra is nagyban támaszkodva készült – SZABÓ JÓZSEF egyik munkája (Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek. Békéscsaba–Kecskemét–Szeged, 1990.). Megjelentek további fontos tanulmányok DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU, JUHÁSZ DEZSŐ, KIRÁLY LAJOS és MURÁDIN LÁSZLÓ tollából, amelyek mutatják, hogy az atlaszok megszólaltatásán többen is – bár nem elegendően – munkálkodtak, illetve munkálkodnak.

A nagyAtlasz (illetőleg általában a nagy nyelvjárási adatbázisok, így a táj- és regionális szótárak, hangfelvételek és szövegkiadások) feldolgozatlansága, más szóval „félkész-áru” jellege, a csak elemzésekkel megvalósítható „hozzáadott érték” részben vagy egészben való elmaradása az egyik oka annak, hogy a dialektológia megítélése a nyelvtudományban a szűkebb szakmán kívül olyan, amilyen. Oka persze az elméleti nyelvészetnek a nyelvi variációkkal és ebből is következően a dialektológiával szemben eddig mutatott érdektelensége is. Nem véletlen, hogy IMRE SAMU az első két atlaszkötet megjelenése után szomorúan állapította meg, hogy a nem dialektológusok „még talán nem fedezték fel eléggé a nyelvAtlaszt” (MNY. 1971: 144), s a többi kötet megjelenése után is többen hangsúlyozták, hogy sajnos maguk a dialektológusok nem élnek eléggé az atlasz kínálta lehetőségekkel (I. pl. BENKŐ in: I. DialSzimp. 19, in: SZABÓ GÉZA szerk., II. Dialektológiai szimpózium. Veszprém, 1990. [a továbbiakban: II. DialSzimp.] 12; SEBESTYÉN in: I. DialSzimp. 196; DEME: MNYj. 1999: 133). Mert valóban: az atlaszokban jóval több tudományos probléma, megválaszolandó kérdés, tehát kutatási lehetőség rejlik, mint amennyit az eddigi kisebb és nagyobb feldolgozások mutathatnak (BENKŐ LORÁND írja a „Romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-ról: „Csodák vannak benne ... sok ... magyar nyelvi problémának a megvilágításához segítene bennünket”, I. in: II. DialSzimp. 19). Hogy az atlaszok több szempontú s általános nyelvészeti szempontból is releváns kérdések fölvetésére és vizsgálatára nyújtanak lehetőséget, azt jól mutatják bizonyos újabb, nyugati nyelvtudományi vizsgálatok (elegendő belelapozni a nemzetközileg ismertebb dialektológiai folyóiratokba, illetőleg önálló kiadványokba), valamint az atlaszok megszólaltatásán is munkálkodó hazai dialektológusok munkáiba (I. főntebb); vö. SZÉPE GYÖRGY véleményét is: „a nyelvtérképek a nyelvi összefüggéseknek olyan dimenzióját kínálják, amelyre sem a strukturális, sem a történeti elemzés nem képes” (NYK. 1996–97: 234–5).

Úgy vélem, ez a helyzet a technikai lehetőségek növekedésének és az e lehetőségekkel majd élő tervezett kutatásnak is köszönhetően változni fog. Egyöntetű tapasztalat ugyanis, hogy a számítógépes technika nemcsak az adattárolásban, a közzétételben, illetőleg az elektronikus atlaszkészítésben jelent áttörést, hanem a feldolgozásokat is lényegesen meggyorsítja és megkönnyíti. Maradva az atlaszkészítésnél: meggyorsítja a kartográfiai munkálatokat, egyszerűsít bizonyos munkafolyamatokat (például a hibajavításokat), csökkenti a térképes megjelenítés hibáit és a költségeket, s korábban megvalósíthatatlan megjelenítési és ábrázolási lehetőségeket is biztosít (például az egyesített atlaszok elkészítését). A modern elektronikus adattárolás, az adatok informatizálása, megfelelő keresőprogramok alkalmazása, a kartográfiai lehetőségek megnövekedése és a gyors hozzáférési lehetőségek biztosítása minden nagy adatbázis felhasználását, ezzel pedig a kutatások intenzívebbé válását nagyban elősegíti. Természetesen a korábbi atlaszok adatai is informatizálhatók, s alkalmasak a számítógépes térképkészítésre (M-P. PEREA, *New Techniques and Old Corpora: Dialectologia et Geolinguistica* 2004: 25–45; s emlékeztetek arra, hogy az USA-ban a nyelvAtlaszokat a XX. század végén számítógépre vitték már,

I. KONTRA: MNy. 2004: 93). Ezzel kapcsolatban utalok azokra az ígéretes tapasztalatokra, amelyek a nyelvatlaszok számítógépes megjelenítésének munkálatai közben születtek, illetőleg azokra, amelyek az ELTÉ-n folyó geolingvisztikai kutatások keretében, elsősorban egy NKFP-pályázatnak (A regionális nyelvi örökség gyűjtése, informatizálása és korpusznyelvészeti integrálása: 5/056/2004. sz.) köszönhetően a VÉKÁS DOMOKOSTól kifejlesztett BihalBocs-szoftverrel folynak (I. JUHÁSZ DEZSÓ – RADVÁNYI PÉTER – VÉKÁS DOMOKOS, Egy dialektológiai adatbázis és elektronikus prezentációs rendszer alapvetése: MNy. 2000: 47–58; MDial. 141–4). Várható tehát, hogy a feldolgozási eredmények ismertté válása után előbb-utóbb visszaszorul majd az atlaszok megítélésében mindmáig felbukkanó két szélsőséges vélekedés, hogy tudniillik egyrészt rozsdadatemetők, másrészt csupán történeti források volnának a nyelvatlaszok (I. B. KELLE, Der Sprachatlas: Datenfriedhof oder Geschichtsquelle?: Dialektologie et Geolinguistica 1998: 58; DEME LÁSZLÓ: MNyj. 1999: 131–3). A mondottakból az következik, hogy az új atlasz készítése „reaktíválni” fogja a nagyatlaszt, a dialektológiai és nyelvtörténeti kutatásoknak pedig dinamizáló, modernizáló tényezője lesz, hiszen feladataival, az új kérdésfelvetésekkel és tapasztalatokkal, a számítógépes technika lehetőségeivel szükségszerűen lendületet ad majd. Dialektológiatörténeti példaként a nagyatlaszt említem: „a magyar nyelvjáráskutatás tudományos szintje a magyar nyelvatlasz jóvoltából minden addigi előzménynél magasabb lett” (SZÉPE GYÖRGY: NyK. 1996–97: 236). A közeljövő dialektológiája így vonzó munkaterületet kínál majd azon érdeklődő fiataloknak, akiket a regionális nyelvhasználati variáció, a nyelvi változások, a társadalom és a nyelvhasználat összefüggései, illetőleg a nyelvöldrajz s a belőlük, illetőleg segítségükkel levonható nyelvészeti és nem nyelvészeti tanulságok érdekelnék.

4. Mint minden nemzeti nyelvatlasz, a tervezett is többrendbeli nyelvtudományi felhasználásra alkalmas nagy korpusz, illetőleg forrásmű lesz, amely más tudományágak számára is hasznosítható többé-kevésbé (ezekre l. a nagyatlasszal kapcsolatban: BENKŐ-LŐRINCZE, A Magyar Nyelvatlasz munkálatai: MTud. 1959: 271–80; DEME-IMRE, A magyar nyelvatlasz viszonya egyéb tudományágakhoz: MTud. 1962: 541–52; DEME: MNyj. 1999: 131–3).

5. Ismétlődően visszatérő megállapítás, már-már elcsépelet közhely az újgrammatikusok óta, hogy a nyelvjárást a nyelvvél való elméleti foglalkozás egyik fontos kísérleti laboratóriumának tekinthetjük (l. pl. H. J. DINGELDEIN in: K. MATTHEIER – P. WIESINGER szerk., Dialektologie des Deutschen. Forschungsstand und Entwicklungstendenzen. Tübingen, 1994. 394). Idézzük PETER TRUDGILL-t: a szociolingvisztikai kutatási célok „azon az elven nyugszanak, hogy a nyelvészeti hipotéziseket és elméleteket az *alapnyelvi* [a primér szocializáció idején spontán módon elsajátított – K. J.] *nyelvváltozatok* elemzésére kell építeni, mert ezek azok, amelyeket a hétköznapi emberek (a nem nyelvészek) mindennapi társas környezetükben használnak. E szemlélet szerint azt a fajta kutatást, amit a nyelvész az íróasztala mögött, saját nyelvének saját dialektusát [többnyire a köznyelvet – K. J.] vizsgálva, intuíciói alapján végez, ki kell egészítenie és ellenőriznie kell olyan munkának, amely a valóságos nyelv valóságos környezetéből származó ... adatain nyugszik” (Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába. Szeged, 1997. 72). A tervezett új atlasz is ilyen adatok tömegével segít majd hozzá a nyelvnek és a nyelvhasználatnak, illetőleg a társadalom és a nyelvhasználat összefüggésének a mélyebb megismeréséhez. Vö. KIEFER FERENC: „korábbi elemzéseimhez képest ... újdonságnak számít, hogy jelen munkámban az elemzés korpusz alapú. A korpusz nem csak arra volt alkalmas, hogy autentikus példákkal igazoljam korábbi elképzeléseimet, hanem újabb

összefüggések megállapítását is lehetővé tette” (Lehetőség és szükségszerűség. Tanulmányok a nyelvi modalitás köréből. Bp., 2005. 7). A nyugati dialektológiában kellő hangsúly van új kérdések fölvetésén és az új megközelítésmódokon. Ennek kapcsán ígéretes lehetőségként nyelvtanmodellek kipróbálását és nyelvtipológiai felismerések finomítását emlegetik (L. HEINGARTNER: Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik 2005: 184). Bizonyosak lehetünk abban, hogy a tervezett atlasz majdani nagy nyelvi korpusza, nemkülönben a gyűjtés során felhalmozódó tapasztalatok is lehetővé teszik új összefüggések megállapítását, illetőleg hozzájárulnak ahhoz, hogy az élőnyelvi kutatások eredményeinek előbb-utóbb elméleti általánosításához jussunk (vö. J. LÜDTKE – K. J. MATTHEIER, Variation – Varietäten – Standardsprachen. Wege für die Forschung. In: A. N. LENZ – K. J. MATTHEIER Hrsg., Varietäten – Theorie und Empirie. Frankfurt am Main, 2005. 13–38). Az sem elhanyagolható körülmény, hogy a terv megvalósításával a magyar dialektológia hatékonyabban járulhatna hozzá a hazai nyelvtudomány bizonyos kérdéseinek a tisztázásához, egyszersmind jobban be tudna kapcsolódni a nemzetközi tudományos diskurzusba.

III. Néhány előzetes észrevétel. – 1. A tervezett kutatás ún. követéses vizsgálat lesz, mert a nagyatlaszt követi a kutatópontok, a gyűjtési módszerek és a kérdések tekintetében. Egyszersmind valóságosidő-vizsgálat, ezen belül pedig trendkutatás lesz (panelkutatás nem lehet, mert a nagyatlaszos adatközlők nagy része már nem él). A valóságosidő-vizsgálat egyazon közösség múltbeli és szinkrón állapotának az egybevetésén alapul, tehát lezajlott változásokat elemez, illetőleg múlt és jelen között teremt kapcsolatot – szemben a látszólagosidő-vizsgálattal, amely ugyanazon közösség életkori csoportok szerinti szinkrón különbségeit hasonlítja össze, tehát folyamatban levő változásokat elemez, illetőleg a jelen és a jövő között teremt kapcsolatot (I. W. LABOV, Principles of Linguistic Change. 1. Internal Factors. Oxford [UK]–Cambridge [USA]. 1994. 43–72; KONTRA MIKLÓS 2003. i. m. 61; K. NAHKOLA – M. SAANILAHTI, Mapping language change in real time: A panel study on Finnish: Language Variation and Change 16. 2004: 75–92).

2. Minden nyelvatlasz-vállalkozáshoz öt, egymástól elkülöníthető munkaszakasz tartozik: 1. a tervezés (a kutatási cél és módszer meghatározása, a koncepció kidolgozása), 2. előkészítés (a gyakorlati teendőké), 3. az anyaggyűjtés és ellenőrzés, 4. az anyag rendszerezése és 5. a közzététel (atlaszkiadás). Az atlaszmunkálatok azonban valójában a feldolgozásokkal válnak teljessé, a tudomány számára maradéktalanul kiaknázhatóvá. Közismert, hogy a nyelvatlasz-készítés feladata mindig, a határokon átívelő nemzeti nyelvatlaszoké különösen is nehéz, mert mind az időbeli, a technikai, a pénzügyi, mind pedig az emberi-szakmai ráfordításokat tekintve igencsak költséges vállalkozás (I. pl. M-P. PEREA i. m. 34). Ezért szokott hosszabb idő eltelni az első (próba)gyűjtések és az utolsó kötet megjelenése között. (A magyar nagyatlasz gyűjtési munkálatai például 1949-ben kezdődtek, az utolsó atlaszkötet pedig 1977-ben látott napvilágot. „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak (RMNyA.) munkálatai 1957-ben indultak, s bár több kötet már napvilágot látott, a kiadás befejezése még évekig eltart. A késésnek itt politikai okai is voltak (I. MURÁDIN LÁSZLÓ: RMNyA. 1: 8).

3. Milyen lehetőségeink vannak a nagyatlaszhoz való viszonyban? A következők. 1. Egy az egyben való újragyűjtés: a nagyatlasz gyűjtésének megismétlése ugyanazon kutatópontokon és ugyanazon kérdésekkel; 2. bővített újragyűjtés: a nagyatlasz kutatópont-hálózatának és/vagy kérdéseinek a több-kevesebb kiegészítésével történő gyűjtés; 3. szűkített újragyűjtés: a nagyatlasz kutatópont-hálózatának és/vagy kérdéseinek

a több-kevesebb csökkentésével történő gyűjtés; 4. részben szűkítő, részben bővítő újragyűjtés: a kutatópontok számának csökkentésével és a kérdések megtartásával, esetleg a kérdések számának növelésével, vagy a kérdések számának csökkentésével és a kutatópontok számának megtartásával, esetleg növelésével, illetőleg mindkettő csökkentésével, egyszersmind azonban új kutatópontok és/vagy kérdések bevonásával történő gyűjtés. Mindegyik megoldás mellett lehet érveket felsorakoztatni. Végleges döntés e kérdésben is csak alapos megfontolás, tüzetes tájékozódás, a célok és lehetőségek gondos mérlegelése után hozható.

Néhány megjegyzés. A nagyatlasz munkálatainak a tervezéséhez képest mi több szempontból már könnyebben tervezhetünk. Ugyanis a nagyatlasz, a regionális atlaszok, a korábbinál jóval több és korszerűbb nyelvjárási hangtani jelenségleírás, monográfia és összefoglaló munka ismeretében tehetjük azt. Ennek alapján úgy tűnik, hogy csökkenteni lehetne a kutatópontok számát. Első lépésként azon kutatópontok között kellene válogatni, amelyeknek annak idején mindkét kérdőívet kikérdezték (de l. alább is). Közismert, hogy nálunk is a nyelvjárási hangtani szempontú feldolgozottsága a legjobb. Hivatkozással az imént említett tényre, fölsőlegesennek tűnik kikérdezni az összes nagyatlaszos hangtani kérdést. Mert igaz, amit BENKŐ LORÁND a fonológiai leírásokról mondott: „már szinte semmi újat nem kapnánk, legalábbis olyan új ismeretanyagot nem, amit ne tudnánk – mondjuk – *Imre Samu ... könyvéből*” (in: I. DialSzimp. 25). Nem látnám sok értelmét a hangváltozatok, hangszínárnyalatok olyan fokú regisztrálásának sem, ami a nagyatlasz esetében megokolt cél és feladat volt. A gyűjtés során kiderül majd, hol lesz szükség további vizsgálatokra, részletes jelenségleírásokra vagy monografikus feldolgozásra. Az ilyen jellegű kérdések megoldására nem nagyatlasz, hanem regionális atlaszok, illetőleg más műfajú célzott leírás alkalmas. Más a helyzet a szókészlet vizsgálatával. A szavak fogalomjelölő szerepkörükből következően tükrözik a társadalmi, kulturális változásokat (l. BENKŐ in: I. DialSzimp. 26), s mivel a tervezett adatfelvétel egyik kiemelt célja éppen a változások megállapítása, a lexikai kérdések számát nem javasolom csökkenteni.

Más szempontból viszont növekednek gondjaink. Egyrészt, mert nincs már hagyományos paraszti gazdálkodás és kultúra, tehát amit kérdezőnk majd, annak egy részét az adatközlők legfőljebb emlékezetükből idézhetik föl. Másrészt azért, mert – jogosan hangsúlyozza ezt JUHÁSZ DEZSŐ szakmai véleményében – a situációs kódváltás nyelvföldrajzi eszközökkel nehezen mutatható ki. Harmadrészt azért, mert a kutatópontok közötti olykor jelentős szociológiai eltérések miatt az azonos szempontok következetes érvényesítése nehézségekbe ütközik. Ezért csak előzetes fölmérések alapján dönthető el, hogy mire lehet vállalkozni, amikor a kétdimenziós atlasz elkészítésének az igényét vetjük föl.

4. A gyűjtés a munka meghatározó fontosságú szakasza. Néhány szempontot emelek csak ki. Kik gyűjtsenek? A magyar nagyatlasz esetében hivatásos nyelvészek, professzionális dialektológusok végeztek minden munkafázist. DEME ezt írta erről: „Az anyaggyűjtés a helyszínen történt, mindenütt szakképzett és legalább tíz éves dialektológiai tapasztalattal bíró kutatók végezték; a nyelvterületet nem osztva fel egy-egy gyűjtő által vizsgált szektorokra, hanem – a kellő összehangolódás és ellenőrzés biztosítására – szinte kutatópontonként váltogatva egymást, s a mindkét kérdőízzel megvizsgált pontokon is más munkatárs kérdezte ki az első, s más a második füzet anyagát” (DEME 1997. i. m. 42). Kétségtelen, hogy a szakmailag legszínvonalasabb, ezért leginkább megnyugtató, mondhatom így is: az ideális megoldást ez a mód biztosítja. A Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálatban nem nyelvész, a közvélemény-kutatásban azonban jár-

tas gyűjtők gyűjtöttek hivatásos nyelvészekről kidolgozott kérdőívekkel. Mégpedig azért, mert „Anyagi okok és kellő számú, e célra használható szakember hiánya miatt hivatásos nyelvészeknek az adatgyűjtésbe való bekapcsolása föl sem merülhetett” (KONTRA i. m. 51). Nos: a többrendbeli modern dialektológiai igény kielégítését megkövetelő anyaggyűjtés az elvárt színvonalon olyan gyűjtőkkel nem végezhető el, akik a szakmában (a nyelvészetben, s ezen belül is a dialektológiában) képzetlenek s a terepmunkai anyaggyűjtésben járatlanok. Mert nemzetközi tapasztalatok szerint is a nyelvjárási adatgyűjtés a köznyelvvivel szemben több, illetve speciális nehézséggel jár. Ezzel összefüggésben elsősorban három tényezőre gondolok. Az egyik: a köznyelvi beszélők nagy része egyesnyelvű, a nyelvjárási beszélőké kettősnyelvű. Az egyesnyelvű adatközlőkből bármilyen gyűjtési helyzetben könnyebb megszokott nyelvhasználati elemeiket felszínre hozni, mint a formális beszédhelyzetben a nyelvjárási adatközlő által is többnyire stigmatizáltak érzett nyelvjárási kifejezéseit, jelenségeit. A nagyatlasz gyűjtőinek bőven voltak – különösen az ellenőrző gyűjtések idején – ilyen tapasztalatai, l. DEME: a legtöbb nyelvjárási beszélő tudatában „saját nyelvjárási úzusuk már olyan régies-parasztos-műveletlen jelenségként él, amelynek általunk való előcsalogatása nem is könnyű feladat” (NytudÉrt. 40. 70). A másik: a kettősnyelvű beszélőknek az anyanyelvi kompetenciája a két nyelvváltozat ismerete miatt összetettebb, mint az egyesnyelvűeké (mert a kettősnyelvűek az anyanyelvi kontinuum nagyobb tartományát birtokolják és használják, mint az egyesnyelvűek). A kettősnyelvűek ily módon részben eleve másként alakuló anyanyelvi nyelvhasználatának vizsgálata, megfigyelése szükségszerűen több nehézséggel jár. A harmadik: mivel az atlaszos nyelvjárási gyűjtések részben a hagyományos paraszti gazdálkodással összefüggő, tehát meghatározott társadalmi rétegek körében használt fogalmak megnevezésére irányulnak, ebből következően pedig meghatározott kulturális és társadalomlélektani közegben, speciális helyszíneken zajlanak majd, az is szükséges, hogy a gyűjtőknek erről a kulturális közegről, tehát a „népélet”-ről magáról, s az adatközlők gondolkodásmódjáról is legyenek ismereteik.

Körülményeink ismeretében, illetőleg a mondottak okán jelenleg reális perspektívának, szakmailag is megokolható, ezért megnyugtató megoldásnak azt a lehetőséget látom, hogy hivatásos nyelvészekről készített kérdőívekkel egyrészt szakképzett, a nyelvjárástanban és a terepmunkában is jártas dialektológusok, másrészt pedig kiválasztott és kellően felkészített tanítványaik gyűjtsenek. Tehát egyetemi, főiskolai speciális szakmai (nyelvészeti, elsősorban dialektológiai és szociolingvisztikai) képzésen átment, az atlaszgyűjtésre felkészített, magyar szakot végzett, szakdolgozatukat többnyire dialektológiai témából író, elsősorban olyan diplomások, illetőleg a szakot végző hallgatók, valamint doktoranduszok, akik a magyar nyelvterület különböző részeiről származva mind a nyelvi-nyelvjárási, mind pedig a kulturális kompetencia bizonyos fokú birtokában, tehát számukra ismerős környezetben is végezhetnék a gyűjtést. A gyűjtés könnyebb lesz technikai, fizikai és civilizációs értelemben (utazás, ellátás, szálláslehetőségek, általában vett komfort és infrastrukturális lehetőségek, kapcsolattartás a munkatársakkal: mobiltelefon); a szomszédos országokbeli gyűjtéseknek nincsenek már olyan akadályai, amelyek a nagyatlasz gyűjtésének az idején; a felvevő technika sokkal fejlettebb ma már, mint volt korábban. Nem néznek bennünket spiclinek, agitátornak, besúgónak, legfőljebb adóellenőrnek, valamely biztosító, vállalkozás, cég, szekta ügynökének. Nehezebb lesz vagy lehet viszont több tekintetben is. Magyarországon a nyelvjárási kompetencia csökkenése, kisebbségi környezetben a kétnyelvűség térhódítása s az anyanyelv szórványhelyzetekben való elbizonytalanodása miatt. De említendő bizonyos kutatópontok lakossága összetételének nem ritkán gyökeres megváltozása (be- és elköltözések következtében), az ember-elfoglaltsága, időhiánya, idegenekkel szembeni bizalmatlansága, begubózása. Vé-

gül pedig ami külön gondot jelent majd: a hagyományos paraszti gazdálkodással összefüggő tárgyi és nyelvi ismeretek szükségszerű visszaszorulása, zsugorodása, ami olyan problémákat jelent majd a gyűjtőknek, amelyek a nagyatlasz gyűjtése idején legfőbb csak kivételesen jelentkeztek (vö.: „nem egy kutatóponton az *osztöke* nevét már csak bizonyos fejtörés után kaptuk meg; a régi faekék *farsróf*-jáét már gyakran így sem, pedig nem egy adatközlőnk magára a tárgyra még emlékezett, ilyen típusú ekékkal dolgozott is. Ugyanez a helyzet bizonyos területeken a *csép*-pel”: IMRE SAMU: Nyr. 1962: 325).

5. Színvonalas nemzeti nyelvatlasz készítése hosszabb időt, széles (a mi esetünkben magyarországi és határon kívüli munkatársak) szakmai összefogását és együttműködését, megfelelő szervezést és irányítást, tehát infrastrukturát is igénylő olyan tudományos vállalkozás, olyan nyelvtudományi projektum, amely csak megfelelő háttérrel valósítható meg. A nagyatlasz munkálatainak az idején „a nyelvatlasz teljes költségvetése is az akadémia költségvetési keretébe került, s e hatalmas anyagi áldozatokat kívánó munka jövője az anyagi fedezet szempontjából is biztosítva van” (írta 1951-ben BÁRCZI: MNyj. 152), majd később: „a nyelvatlasz tudományos irányítása, de anyagi szükségleteinek a fedezése is az Akadémia feladatává lett” (MNyatIElm. 37; CSÚRY a PUȘCARIU-féle román atlaszról írta: „csak az állam és az akadémia hatalmas támogatásával sikerülhetett”: MNny. 1939: 4). Ennek folyományaként a Nyelvtudományi Intézet volt az a központi, országos intézmény, amely a nagyatlaszsal összefüggő teendőket akadémiai feladatként végezte. Az Intézetben nem folynak már a magyar nyelvjárásokra irányuló dialektológiai kutatások. Dialektológiai gyűjtő- és feldolgozó-tevékenység bizonyos egyetemi és főiskolai tanszékeken, s többnyire egyéni kutatások formájában, illetőleg néhány, kényerét közép- vagy általános iskolában kereső, szakmailag felkészült szaktársunknak köszönhetően folyik. Az egyetemek, főiskolák oktatóinak számottevő részére érvényes SEBESTYÉN ÁRPÁD megállapítása, hogy „az oktatási intézetek »maradék energiával« kutató munkatársai”-nak, tehát a dialektológiával is foglalkozóknak a terhelhetősége is erősen korlátozott (MNyj. 1999: 145). Három feladatot kell megoldani, hogy a vállalkozás megkezdésébe foghassunk: 1. Ki kell alakítani a szakmai koncepciót, 2. föl kell mérni az anyagi, infrastrukturális és személyi igényeket, lehetőségeket és 3. lépéseket kell tenni a megvalósítás feltételeinek a biztosítására. Ami biztos: bőven van meríteni valónk a nagyatlaszos (és persze a regionális atlaszos) tapasztalatokból, s bizvást számíthatunk két ma is aktív nagyatlaszosnak, BENKŐ LORÁNDnak és DEME LÁSZLÓnak a szakmai tanácsaira, véleményére, támogatására. Vö. például: „tervezni kell nemcsak az atlasz tartalmát, hanem a munka formáját, módját, idejét is. Nem szabad elindulni olyan úton, amelyen a cél kívül esik a beláthatóság határain” (SEBESTYÉN in: DialSzimp. 197). A remélt sikernek – tömörítve – két feltétele van. Az egyik: a felkészült, jól megszervezett, együttműködő, a közös feladat elvégzésére szakmailag kellőképpen összehangolt, cselekvőkész és -képes dialektológus-gárda, valamint megvalósítható, korszerű kutatási program kidolgozása. A másik: a hazai tudományirányítás megfelelő támogatása. Nem kétséges: jelenleg többismeretlenes egyenlettel állunk szemben.

6. A tervezett atlaszmunkálatokhoz szervesen kapcsolódónak tekintem szinkron beszédfeleltelek készítését is. A magyarra vonatkozó magyarországi és határon túli élőnyelvi gyűjtésekhez, kutatásokhoz ez is fontos hozzájárulás lesz. Emlékeztetőül: LABOV a folyamatban levő hangváltozásokat kutatva jól látta, hogy „a harminc-negyven évvel korábbi, a »Linguistic Atlas of New England« számára gyűjtött adatok gazdag forrásanyagot kínálnak az őt érdeklő probléma vizsgálatához” (RONALD

WARDHAUGH, Szociolingvisztika. Bp., 1995. 173). Szívesen dolgozott volna korábbi hangfelvételekkel is – ha lettek volna. Ami immár bennünket illet: a tervezett új atlaszmunkálatok részeként értelmezett regionális szövegfelvételek megvalósulásával makroszintű összehasonlító nyelvjárási beszélt nyelvi vizsgálatok válnak lehetővé. Olyan változásvizsgálatok, amelyekre az így kínálkozó dimenziókban eddig nem volt sem lehetőség, sem mód. Ugyanis a nagyatlasz ellenőrző gyűjtései során 1960 és 1964 között számos településen készültek már magnófelvételek (l. BALOGH LAJOS – VÉGH JÓZSEF, A magyar nyelvjárások atlaszához kapcsolódó hangfelvételek. In: MNyatlElm. 257–62) magyarországi és csehszlovákiai kutatópontokon, községenként 50–80 percnyi anyag. (Ausztriában, Jugoszláviában, Romániában és a Szovjetunióban sem atlaszellenőrzés, következőképpen beszédfelvétel sem volt, mert nem lehetett.) A magyar nyelvterület nagy részére kiterjedő eme nyelvjárási hangzóanyag páratlan fontosságú egyrészt általában a beszélt magyar nyelv, másrészt s különösen a nyelvjárások, a regionális nyelvhasználat szempontjából. Annál is inkább, mert a Nyelvtudományi Intézetben 1981-ben készült ugyan terv egy központi regionális köznyelvi hangarchívum létrehozására, ám megvalósulatlan maradt (l. BALOGH LAJOS bejelentését az 1981-es dialektológiai szimpóziumon, in: I. DialSzimp. 132, illetőleg az általa kidolgozott, de publikálatlan szakmai-módszertani tervezetet, melynek rendelkezésemre bocsátását ezúton is köszönöm neki; vö. még: MDial. 142). Ezért is volt jogos az aggodalom, amely a 653 nagyatlaszos hangszalag sorsát azok körében kísérte, akik kellőképpen érzékelték ennek a gyűjteménynek az unikális voltát és tudományos jelentőségét (pl.: BALOGH in: MNyatlElm. 262; DEME in: III. DialSzimp. 332; SEBESTYÉN, Egy nyelvészeti tartozásunk – tudománytörténeti háttérrel: MNy. 1999: 1–9). Örömmel és megnyugvással adom hírül, hogy több eredménytelen folyamodvány és pályázat után egy 2004-ben elnyert, főttebb már említett pályázati támogatásnak köszönhetően sikerült végre-valahára átmenteni ezt az anyagot modernebb adathordozóra, és pedig digitalizált formában. Ez pedig azt jelenti, hogy az atlaszterv megvalósulása esetén lehetőség lenne arra, hogy – először a magyar nyelvtudomány történetében – fél évszázadnyi időt átfogó, nyelvjárási beszélt nyelvi összehasonlító kutatásokat is folytassunk, nagy mennyiségű hangzóanyagot végezve valóságosidő-vizsgálatokat.

KISS JENŐ

On why a new Hungarian linguistic atlas is necessary

Data collection for *The Atlas of Hungarian Dialects* took place between 1949 and 1960 (with follow-up collection completed by 1964) in the Hungarian language area of the Carpathian Basin. In the half-century or so that has elapsed since, large-scale social, cultural and linguistic changes, ones involving both language use and language awareness, have occurred within the Hungarian linguistic community. All those changes, as well as discipline-internal reasons, motivate the necessity of designing a new, up-to-date atlas. In particular, the facts that traditional peasant economy has come to an end and that local dialects have lost ground, the requirement that regional spoken language be descriptively studied at a macro-level, the scientific importance of studying completed and ongoing changes within the Hungarian language area now encompassing parts of as many as eight different countries, the ensuing possibility of a comparative study of dialectal speech, and the need for ‘rescue excavations’ in some cases are all factors contributing to that motivation. The author analyses some possibilities of carrying that idea into effect, and argues for a cooperation of Hungarian dialectologists, for thorough preparations to be undertaken, and for the necessity of support coming from the research management authorities of the country.

JENŐ KISS